

Hierarchiczne uporządkowanie słownictwa a tradycyjna leksykografia

Hierarchical organization of vocabulary in non-electronical dictionaries

Nawoja Mikołajczak-Matyja

Institute of Linguistics, Adam Mickiewicz University
ul. Międzychodzka 5, 60-371 Poznań, POLAND

nawomiko@amu.edu.pl

Abstract

The paper concerns the role of class inclusion (relation of hyponymy) in structures of paradigmatic dictionaries, especially of thesauri (onomasiological dictionaries). Macrostructures of some French, English and Polish thesauri were analysed and compared.

1. Wstęp

Jednym z najważniejszych sposobów semantycznego organizowania słownictwa języka naturalnego jest tworzenie uporządkowań o charakterze hierarchicznym. Podstawę każdej struktury hierarchicznej stanowi relacja szeroko rozumianej dominacji czy przewagi, porządkująca elementy leksykalne wzdłuż osi pionowej [Cruse 1986]. Przedmiotem szczególnego zainteresowania semantyków są hierarchie hiponimiczne, oparte na relacji zawierania klas (inkluzyj klas). Jest to bowiem relacja porządkująca znaczną część słownictwa, chociaż przyjmuje się raczej istnienie oddzielnych hierarchii hiponimicznych dla poszczególnych pól leksykalnych, niż wspólnej hierarchii dla całego słownictwa czy np. dla wszystkich rzeczowników, wszystkich czasowników itp. [Lyons 1984], [Saeed 1998]. Struktury hiponimiczne to struktury tak zwane rozgałęzione, tzn. relacja hiponimii (zawierania klas), wyznaczająca kolejne poziomy nadrzędności-podrzędności, jest w nich uzupełniana przez relację opozycji (kohiponimii) między elementami leksykalnymi tego samego poziomu [Lyons 1984], [Cruse 1986]. Podstawowe problemy z uporządkowaniem hiponimicznym dużych obszarów słownictwa polegają na: występowaniu luk leksykalnych, trudności znalezienia elementu nadrzędnego hierarchii (stanowiącego hiperonim wszystkich innych elementów hierarchii) i krzyżowaniu się różnych hierarchii (tzn. dany leksem może należeć do różnych hierarchii, wyodrębnionych na różnych podstawach) [Lyons 1984], [Cruse 1986, 2000], [Allan 2001], [Miller 1993].

Znaczne obszary słownictwa można uporządkować także w hierarchiach typu meronimicznego (meronomiach), a więc w strukturach opartych na relacjach typu część – całość. Są to również hierarchie rozgałęzione z relacją opozycji („komeronimii”) między elementami tego samego poziomu [Cruse 1986, 2000]. Hierarchie typu meronimicznego są mniej precyzyjne i regularne, niż hiponimiczne, co spowodowane jest m.in.: istnieniem relacji super-

i hipomeronimicznych, zróżnicowaniem stopnia powiązania między częścią a całością, występowaniem różnych rodzajów relacji część – całość i, w konsekwencji, ograniczeniami przechodniości tej relacji [Cruse 1986, 2000], [Miller 1993], [Saeed 1998], [Allan 2001]. Relację dominacji leżącą u podstaw hierarchii meronimicznych można traktować jako specyficzną odmianę relacji inkluzji, choć nie jest to inkluzja klas. Jeszcze inną odmianą inkluzji jest relacja przynależności, istniejąca między jednostką a klasą [por. Kleiber, Tamba 1990]. Hierarchia oparta na takiej relacji jest jedynie dwupoziomowa.

Wysiłki zmierzające w kierunku ukazywania semantycznych hierarchii słownictwa poszczególnych języków mają swoje odzwierciedlenie w leksykografii, w tworzeniu słowników o układzie rzeczowym. Celem obecnej pracy jest próba określenia, w jaki sposób i w jakim stopniu makrostruktury słowników rzeczowych tradycyjnych, tj. książkowych (odróżnianych od elektronicznych lub komputerowych, por. [Żmigrodzki 2003]), wykorzystują do porządkowania słownictwa relację hiponimii. Przedmiotem rozważań są przede wszystkim słowniki pojęciowe, z założenia najpełniej wykorzystujące hierarchie znaczeń wyrazów. Uwzględniono także słowniki tematyczne (jako odmianę słowników pojęciowych), słowniki analogiczne i słowniki synonimów. Związek prac leksykograficznych tego typu z relacją hiponimii określano poprzez podanie celów ich konstruowania i źródeł wykorzystywanych do budowania układów rzeczowych oraz poprzez własną analizę układu rzeczowego wybranych przykładowych słowników (pojęciowych i tematycznych). Analizowano słowniki francusko- i angielskojęzyczne. Ostatnią część rozważań poświęcono zastosowaniom układu hiponimicznego w leksykografii polskiej.

2. Słowniki pojęciowe (tezaury)

2.1. Cele konstruowania słowników pojęciowych i źródła zastosowanych układów

Słowniki pojęciowe to dzieła leksykograficzne uporządkowane wg ogólniejszego schematu hierarchicznego, którego podstawą jest znaczenie jednostek leksykalnych [Żmigrodzki 2003]. Stanowią one jeden z głównych rodzajów słowników znaczeniowych [Gruszczyński 1999]. W leksykografii nadaje się im różne nazwy: słowniki pojęciowe, onomazjologiczne, systematyczne, metodyczne, logiczne, ideologiczne, mnemoniczne („mnemotechnikony”), nomenklatory lub tezaury [Blanc 1882], [Skorupka 1957], [Miodunka 1989], [Marello 1991], [Piotrowski 1994], [Żmigrodzki 2003]. Sporadycznie pojawiają się też inne określenia, np. „zbiór” lub „przegląd” wyrazów, por. „Recueil de mots Francis” [Pautex 1855] czy „Panorama des mots” [de Ponton d’Amécourt 1853]. W obecnej pracy stosowane będą zamiennie głównie terminy „słownik pojęciowy” i „tezaurus”, jako używane najczęściej we współczesnych polskich opracowaniach leksykograficznych¹ [Miodunka 1989], [Piotrowski 1994], [Żmigrodzki 2003]. Słownik pojęciowy bywa definiowany jako niealfabetyczny (por. klasyfikacja w pracy [Żmigrodzki 2003]). Hierarchiczność schematu porządkującego materiał leksykalny jest jednak ważniejszą cechą takich słowników, niż brak układu alfabetycznego: istnieją tezaury zachowujące uporządkowanie alfabetyczne na różnych poziomach hierarchii, nawet na poziomie podziału na główne części czy klasy [Marello 1991]. Tezaury alfabetyczne należy odróżniać od słowników analogicznych, o których będzie mowa poniżej.

Zasadniczym celem konstruowania słowników pojęciowych jest dostarczenie ich użytkownikom zasobu poprawnych wyrazów, dokładnych i bogatych form językowych jako środków wyrażania idei, sugerowanie wyrazów dokładnie odzwierciedlających myśli [Roget 1852 za: Roget 1913], [Hallig, Wartburg 1963], [Casares 1979 za: Miodunka 1989], [Marello 1991], [Żmigrodzki 2003]. Jednocześnie słownik tego typu, jako ukazujący porządek świata, może ułatwiać kojarzenie różnych wyrazów semantycznie powiązanych, wzbogacać i porządkować wiedzę użytkowników, nadając jej charakter całościowy oraz uczyć logicznego myślenia [Hallig, Wartburg 1963], [Miodunka 1989], [Marello 1991]. Niekiedy pojawiają się dodatkowe,

¹ Określenie „tezaurus” (pochodzące z greckiego „thēsaurós” – skarbiec) w znaczeniu słownika pojęciowego zaczęło się upowszechniać w leksykografii od czasu wydania słownika Rogeta, a w Polsce od lat sześćdziesiątych XX wieku. Termin ten stosuje się jednak także w odniesieniu do słowników innych rodzajów: słowników synonimów, słowników analogicznych lub dzieł obejmujących całe słownictwo epoki czy kraju [Hausmann 1991 a], [Marello 1991], [Piotrowski 1994]. W tym ostatnim znaczeniu terminu „tezaurus” używa w Polsce dzisiaj np. Wawrzyńczyk [Wawrzyńczyk 1987].

szczegółowe cele praktyczne, np. zapamiętywanie pisowni wyrazów dzięki ich treściowemu uporządkowaniu [Pautex 1855].

Tezaurusy mają długą tradycję. W leksykografii długo nie stosowano alfabetycznego układu wyrazów: historia słowników drukowanych rozpoczyna się od piętnastowiecznych tematycznych słowników wielojęzycznych. Słowniki jednojęzyczne o takim układzie wydawano od okresu Renesansu [Marello 1991], [Urbańczyk 1991], [Piotrowski 1994]. Rzeczywista kariera tezaurusów datuje się jednak od wieku XIX, od ukazania się m.in. prac Pautexa [1855] Blanca [1882], a zwłaszcza Rogeta. Ten ostatni słownik, publikowany po raz pierwszy w 1852 roku, wydawany jest do dzisiaj w kolejnych przeróbkach i wariantach [Marello 1991], [Piotrowski 1994], [Miller 1991].

Onomazjologiczny charakter słowników pojęciowych, problemy ich makro- i mikrostruktury związane są z poszukiwaniem środków wspierania pamięci [poprzez ideę języków uniwersalnych], budową pamięci werbalnej i procesami przetwarzania językowego [Dutch 1962], [Yates 1977], [Wiegand 1990 za: Piotrowski 1994].

Zakładanie onomazjologicznego charakteru tezaurusu rodzi pytanie o rzeczywisty punkt wyjścia klasyfikacji słownictwa zawartej w słowniku: czy jest nim porządkowanie świata, naszych idei (pojęć) czy znaczenia wyrazów? Jedną z bardziej precyzyjnych odpowiedzi na to teoretyczne pytanie sformułowali Hallig i Wartburg, twórcy uniwersalnego planu słowników pojęciowych: wyrazy i wyrażenia w słowniku mają być porządkowane na planie pojęciowym, rozumianym jako równoznaczny z planem rzeczy. Pojęcia stanowiące podstawę klasyfikacji są rozumiane przez Halliga i Wartburga jako całkowicie pochodne w stosunku do języka: pojęcie wyłania się ze znaczenia (signification) wyrazu i w pewnym stopniu oddziela się od niego, jego zadaniem jest „utrwalenie” znaczenia wyrazu w naszym umyśle [Hallig, Wartburg 1963].

Przyjęcie określonych założeń teoretycznych dotyczących przedmiotu porządkowania może wyznaczać źródła filozoficzne, do których odwołują się leksykografowie, tworząc tezaurus. Na przestrzeni wieków istnienia słowników pojęciowych nastąpiło przejście od wykorzystywania teorii Arystotelesa do poglądu pozytywistycznego [Marello 1991]. Arystoteles, nawiązując do podstawowego podziału Heraklita na zmienne rzeczy i nieuchwytny *logos* (odzwierciedlonego w pracach Platona jako podział na rzeczy i idee), dokonał rozróżnienia na materię bytów jednostkowych (realnych) i ich formę, stanowiącą wynik abstrakcji elementów doświadczenia zmysłowego [Tatarkiewicz 1988]. W traktacie „Kategorie” Arystoteles wyróżnił 10 kategorii: ‘substancja’, ‘ilość’, ‘jakość’, ‘relacja’, ‘miejsce’, ‘czas’, ‘działanie’, ‘doznawanie’, ‘ułożenie części’, ‘posiadanie’². ‘Substancja’ to konkretne, jednostkowe rzeczy. Poszczególne kategorie nie są jednak całkiem rozłączne, np. ‘ilość’ zawiera w sobie ‘czas’, a także inne, bardziej szczegółowe kategorie, np. ‘powierzchnię’ i ‘ciało’ [Arystoteles, wyd. 1844]. Rozważania późniejszych filozofów nad kategoriami Arystotelesa polegały m.in. na ich uporządkowaniu i na próbie logicznego wywodu wszystkich kategorii z jednej. Wg niektórych filozofów (m.in. Tomasza z Akwinu) podstawę systemu kategorii Arystotelesa stanowi ‘byt’ (‘ens’), dzielący się na byt sam w sobie – ‘substancję’ i byt w innym, czyli ‘przypadłości’ przysługujące rzeczom. ‘Jakość’ i ‘ilość’ przysługują rzeczom w sposób absolutny, a pozostałe kategorie mają charakter relatywny [Herbut 1997]. Kategorie Arystotelesa wykorzystywano m.in. w tezaurusach XVI-wiecznych, a także układ zawarty w tezaurusie Rogeta bywa określany jako platońsko-arystotelesowski [por. Marello 1991], [Chapman 1992]. Jednak już w dziewiętnastym wieku pojawił się pogląd, że arystotelesowski podział nie nadaje się do analiz językowych, bo powoduje trudności z klasyfikowaniem niektórych wyrazów (np. ‘siła’, ‘wielkość’) i oddzielenie od siebie wyrazów „nierozłącznych w naszym umyśle” (np. ‘ludzie’ i ‘ludzki’) [Blanc 1882: 20, tłum. N. M.-M.]. Do celów tezaurusu nie nadają się także podziały Kanta³, ponieważ dotyczą one raczej formy myśli i sądów, a nie przedmiotów myśli [ibidem].

² Nazwy kategorii za: [Tatarkiewicz 1988], [Herbut 1997]. Por. inne tłumaczenie: ‘substancja’, ‘ilość’, ‘jakość’, ‘stosunek’, ‘miejsce’, ‘czas’, ‘działanie’, ‘bierność’, ‘położenie’ i ‘stan’ [Piotr Hiszpan wyd. 1969, tłum. T. Włodarczyk]. Odpowiednie terminy greckie to: ‘ousia’, ‘poson’, ‘poion’, ‘pros ti’, ‘pou’, ‘pote’, ‘poiein’, ‘paschein’, ‘keisthai’, ‘echein’. Stosowane są następujące tłumaczenia angielskie: ‘substance’, ‘quantity’, ‘quality’, ‘relation’, ‘spatiality’, ‘temporality’, ‘activity’, ‘passivity’, ‘situatedness’, ‘having’ [np. Sowa 2000] i francuskie: ‘la substance’, ‘la quantité’, ‘la qualité’, ‘la relation’, ‘le lieu’, ‘le temps’, ‘l’action’, ‘la passion’, ‘la situation’, ‘l’état’ [Arystoteles wyd. 1844 w tłum. Saint-Hilaire’a].

³ Kant w „Krytyce czystego rozumu” wprowadził podział na 12 kategorii zebranych w 4 następujące klasy o charakterze triad: ‘ilość’ (‘jedność’, ‘wielość’, ‘ogół’), ‘jakość’ (‘realność’, ‘przeczenie’, ‘ograniczenie’), ‘stosunek’ (‘przysługiwanie

Słowniki pojęciowe i kwestia podziału świata na kategorie wiążą się ściśle z problematyką „alfabetu myśli ludzkiej”. Inspiracją dla twórców tezaurusów były więc także prace zwolenników budowy uniwersalnego języka myśli. Szczególną rolę przypisuje się ideom Komeńskiego [Marello 1991]. Komeński, pod wpływem tendencji europejskiego encyklopedyzmu, a także prac Alsteda i Bacona (kontynuatorów idei Llulla), próbował przedstawić całość wiedzy w ramach ogólnego logicznego systemu, w dziełach zatytułowanych „*Ianua linguarum*” oraz „*Pansofia*”. Najwięcej miejsca Komeński poświęcił człowiekowi, jego dziełom, wytworom, pracy, instytucjom itp. W rozdziałach o zwierzętach wykorzystywał szczegółowe podziały zaproponowane przez Arystotelesa⁴ [Bieńkowski 1980]. W tworzeniu logicznego schematu klasyfikującego wiedzę przeszkadza wielość i zróżnicowanie języków świata. Komeński, łącząc humanizm z uniwersalizmem, sugeruje zatem tworzenie nowego, sztucznego języka, nazywającego wszystkie elementy rzeczywistości i stanowiącego środek uniwersalnego kształcenia wszystkich ludzi [Marello 1991], [Łomny 1992], [Mezihorák 1992]. Ideę tę próbował zrealizować John Wilkins, tworząc zhierarchizowany podział uniwersum (40 głównych kategorii dzieli się na subkategorie, a te na jeszcze mniejsze części itd.) i przypisując każdemu elementowi (kategorii, subkategorii itp.) nazwę uwarunkowaną miejscem w hierarchii, wg zasady przyporządkowania spółgłosek i samogłosek kolejnym poziomom. Na przykład gatunek ‘pies’ w języku Wilkinsa to ‘Zita’ zgodnie z następującą hierarchią: zwierzęta – Z, czworonogi – Zi, drapieżne lądowe europejskie psy (rodzaj) – Zit, psy (gatunek) – Zita. Dzięki wykorzystaniu relacji podrzędności Wilkins uzyskał w tworzonej języku redukcję arbitralności w stosunku do języków naturalnych, ale arbitralna pozostaje liczba kategorii i symboli. Zastosowany podział był aprioryczny i zdroworozsądkowy, nie powstał w wyniku analizy słownictwa. Nie przeszkodziło to Rogetowi w wykorzystaniu klasyfikacji Wilkinsa [Borges 1965 za: Pinker 2000], [Wierzbicka 1975], [Frank 1979 za: Marello 1991], [Piotrowski 1994]. Idea uniwersalizmu rozpowszechniła się w wieku XX, między innymi dzięki analizom Wierzbickiej propagującej koncepcję Leibniza [por. np. Wierzbicka 1971, 1975]. Zasady zastosowania tej idei do opracowania tezaurusów sprecyzowali Hallig i Wartburg, formułując warunki konstruowania schematu (uporządkowania), który można będzie wykorzystywać w różnych językach. Twierdzą oni, że wysoki stopień uniwersalności schematu można zapewnić poprzez klasyfikowanie wg jednej porządkującej zasady wybranych nienaukowych pojęć pochodnych od języka, ale przynajmniej w jakimś stopniu z niego wyodrębnionych (por. wyżej). Opracowany system powinien stanowić niejako „siatkę”, którą można nałożyć na poszczególne systemy słownictwa. Hallig i Wartburg podkreślają, iż schemat skonstruowany przez nich w oparciu o wymienione zasady może być adaptowany do wielu języków [Hallig, Wartburg 1963].

Możliwe jest także samodzielne porządkowanie rzeczywistości przez leksykografów na zasadzie analogii do istniejących już klasyfikacji jej fragmentów, np. do klasyfikacji świata roślin i zwierząt [Roget 1913]. Hallig i Wartburg podkreślają wielokrotnie, że, dokonując podziałów, kierowali się „logiką życia”, a niekiedy nawet skojarzeniami [Hallig, Wartburg 1963]. Do klasyfikowania, grupowania i szeregowania wyrazów na zasadzie asocjacji, „naturalnych relacji” i własnego wyczucia przyznają się także autorzy słowników pojęciowych, np. [de Ponton d’Amécourt 1853], [Pautex 1855], [Blanc 1882], [Roget 1913], por. również [Piotrowski 1994]. Wreszcie dość powszechne w historii tezaurusów wydaje się być korzystanie ze schematów zawartych w pracach już istniejących. Układ rzeczowy stanowiący podstawę tezaurusu Rogeta został wykorzystany, w różnym stopniu, przez leksykografów z wielu krajów: Francji, Niemiec, Hiszpanii, Węgier, Szwecji, Polski i innych (listę słowników wzorowanych na schemacie Rogeta prezentuje [Marello 1991], por. także [Piotrowski 1994]). Niekiedy jednak schematy wcześniejszych tezaurusów są świadomie odrzucane przez autora, np. [Blanc 1882].

Zatem podstawę ostatecznego uporządkowania materiału w tezaurusach stanowią zarówno różne dzieła filozofów, jak i własne przemyślenia, światopogląd i intuicja autorów oraz istniejące wcześniej słowniki. Ze względu na dwa pierwsze czynniki całość uporządkowania – od podziału na

czemuś i bycie podmiotem czegoś’, ‘przyczynowość i zależność’, ‘wspólnota’) i ‘modalność’ (‘możliwość’, ‘istnienie’, ‘konieczność’) (wykorzystano nazwy kategorii z przekładu „*Krytyki czystego rozumu*” dokonanej przez Ingardena, 1957). Do uporządkowanych w ten sposób podstawowych kategorii można dodawać dalsze, pochodne i zależne od nich, tworząc kompletne drzewo „czystego rozumienia” [Kant, wyd. 1957].

⁴ Chodzi tu o podziały zwierząt ze względu na: sposób poruszania się i sposób życia, cechy zewnętrzne i udział zwierząt w życiu człowieka [Bieńkowski 1980].

najogólniejsze kategorie aż po szeregowanie materiału leksykalnego wewnątrz kategorii najwyższych – jest różna w różnych słownikach. Autorzy słowników pojęciowych zdają sobie sprawę z ich arbitralności, świadomie podkreślają związek systemu z własnym światopoglądem, podkreślają wstępny charakter podziału i trudności z dokonaniem podziałów na kategorie rozłączne, powodujące konieczność umieszczania danego wyrazu o określonym znaczeniu w więcej niż jednej kategorii, por. np. [Roget 1852], [de Ponton d'Amécourt 1853], [Blanc 1882].

Z przeglądu dokonanego przez Marelló można wnioskować, że strukturę tezaursów wyznaczają zazwyczaj 4 poziomy hierarchii, z których najniższy stanowi mikrostrukturę, czyli zawartość artykułów hasłowych, a reszta to makrostruktura. Możliwe jest jednak zarówno zwiększanie liczby poziomów makrostruktury, jak i dodatkowe podziały wewnątrz artykułów hasłowych [Marelló 1991]. Podział na kategorie, a zarazem wizja świata reprezentowana w teaurusie, jest na ogół przedstawiana syntetycznie w tzw. „tablicach synoptycznych”. Tablice te ułatwiają zrozumienie, które poziomy podziałów autor teaurusu uznaje za podstawowe, a które za dodatkowe, uzupełniające.

Zakres słownictwa, a zatem i kompletność hierarchii uwzględnianej w teaurusach zależy zarówno od rodzaju słownika, jak i od szczegółowych celów jego autora. Formułowanie w teaurusach definicji wyrazów często wiąże się z ograniczeniem prezentowanego słownictwa [Marelló 1991]. Nawet jednak w słownikach bez definicji celowo pomijane są wyrazy rzadkie, techniczne czy specjalistyczne, por. [Roget 1852, 1913], [Blanc 1882], [Hallig, Wartburg 1963]. Zakładane pomijanie słownictwa specjalistycznego może oznaczać brak wyrazów o wąskich zakresach znaczeniowych.

W polskiej literaturze przedmiotu opinię na temat słowników pojęciowych pod kątem zawartej w nich hierarchizacji słownictwa znaleźć można w książce Miodunki [Miodunka 1989]. Dokonując oceny autor skupił się przede wszystkim na najszerszych kategoriach i obecności bądź braku pojedynczego leksemu maksymalnie nadrzędnego w hierarchiach przedstawionych w pracach: Rogeta, Zawilińskiego, Halliga i Wartburga, Casaresa oraz McArthurra. Sformułowana na takiej podstawie ocena hierarchizacji jako niepełnej i dalekiej od idealnej traktowana jest jako ocena teorii pól Triera. Ponadto systemy przedstawione w analizowanych pracach nie są wg Miodunki uniwersalne. Jako dowód aprioryczności takich systemów można traktować wykrywanie sprzeczności między miejscem wyrazu w klasyfikacji a rzeczywistym jego znaczeniem (Miodunka przeanalizował miejsce wyrazu *Bóg* w klasyfikacjach w powiązaniu z relacją Boga do człowieka).

2.2. Analiza struktury wybranych słowników pojęciowych

Aby wzbogacić informacje o strukturze tezaursów, dokonano fragmentarycznej własnej analizy kilku wybranych prac, obejmującej różne poziomy zawartego w nich układu hierarchicznego. Do analizy wybrano 6 tezaursów angielsko- i francuskojęzycznych, w większości dziewiętnastowiecznych, czyli z okresu początku rozkwitu dzieł tego typu: słownik Rogeta, czyli teaurus najbardziej znany, wzorcowy dla leksykografii, francuski słownik Robertsona stanowiący świadome naśladownictwo pracy Rogeta, 3 słowniki francuskie nie wykorzystujące lub nawet odrzucające schemat Rogeta oraz XX-wieczną pracę Halliga i Wartburga, stanowiącą z założenia uniwersalny plan budowy tezaursów (a więc pretendującą do miana kolejnego, ulepszanego wzorca), z nazwami kategorii zaczerpniętymi z języka francuskiego. Oto dokładne nazwy wykorzystanych tezaursów i skróty, które będą dalej stosowane:

- [ROG]: „Thesaurus of English words and phrases” [Roget 1852, 1913 r.⁵],
- [ROB]: „Dictionnaire idéologique” [Robertson 1859],
- [PON]: „Panorama des mots” [de Ponton d'Amécourt 1853],
- [PAU]: „Recueil de mots français” [Pautex 1855],
- [BL]: „Dictionnaire logique de la langue française” [Blanc 1882],
- [HW]: „Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie” [Hallig i Wartburg 1963],.

⁵Klasyfikacje zawarte w późniejszych wersjach Rogeta, zwłaszcza wydanych w latach 60-tych i 90-tych XX wieku, uległy już znacznym zmianom w stosunku do pierwowzoru. Na temat tych zmian por. np. [Piotrowski 1994].

Analiza polegała na:

- zebraniu określeń z najwyższego poziomu stosowanych hierarchii, a więc potraktowanych przez autorów jako wyrażenia o najwyższym stopniu ogólności,
- odtworzeniu ogólnego układu poziomów hierarchii, wskazaniu pól [dziedzin] z najwyższą liczbą poziomów kategoryzacji,
- określeniu miejsca wybranej kategorii abstrakcyjnej w hierarchii,
- zrekonstruowaniu hierarchii dotyczącej wybranej kategorii ze świata zwierzęcego,
- ogólnej ocenie stopnia odzwierciedlenia relacji hiponimii w zastosowanych podziałach.

W celu wyraźnego ukazania podobieństw i różnic między słownikami wprowadzono ujednolicone oznaczenia literowe poszczególnych poziomów hierarchii. Główne poziomy makrostruktury oznaczano wg kolejności alfabetycznej: A – poziom najwyższy, B – główny poziom bezpośrednio poniżej A itd. Zasadniczą zawartość materiałową słownika, czyli nazwy jednostek nie podlegających dalszemu podziałowi, traktowano jako najniższy poziom hierarchii i oznaczano przez X^o. Układ wyrazów z poziomu X określa mikrostrukturę w słowniku. Jak wynika z analizy tablic synoptycznych i zawartości słownika, a także często z komentarzy i wstępów napisanych przez jego autorów, niektóre poziomy hierarchii należy traktować jako dodatkowe, pośrednie, pojawiające się jedynie w niektórych częściach struktury słownika. Oznaczono je przy pomocy kombinacji literowo-liczbowych, w których litera stanowi powtórzenie oznaczenia bezpośredniego wyższego poziomu głównego. Np. jeśli między poziomami głównymi B i C występują dwa poziomy pośrednie, to mają one oznaczenia B1 (bepośrednio poniżej B) i B2.

Nazwy najwyższego poziomu hierarchii (poziomu A) w 6 słownikach przedstawia poniższe zestawienie. W zestawieniu nazwy kategorii podawane są w języku oryginałów. Poszczególne kategorie oddzielono średnikami.

Nazwy najwyższego poziomu hierarchii

Tezaurus	Liczba kategorii	Nazwy kategorii
[ROG]	6	'abstract relations'; 'space'; 'matter'; 'intellect'; 'volition'; 'affections'
[ROB]	6	'rapports abstraits'; 'espace'; 'matière'; 'intelligence'; 'volonté'; 'affections'
[PON]	2	'objets de mathématiques, de la physique, de l'histoire naturelle et de la physiologie'; 'tout ce qui concerne les personnes'
[PAU]	39	'de l'univers'; 'métaux et minéraux'; 'végétaux'; 'animaux'; 'corps humain'; 'difformités, maladies, décès, etc'; 'médecine, pharmacie, chirurgie'; 'de l'ame et des passions'; 'vertus et qualités'; 'défauts, vices et crimes'; 'événements et accidents'; 'ages et parenté'; 'prénoms'; 'aliments'; 'vêtements, parure etc.'; 'construction d'un édifice'; 'mobilier, ustensiles, etc.'; 'ville'; 'gouvernement'; 'législation'; 'commerce'; 'industrie'; 'éducation et instruction'; 'géographie'; 'mythologie'; 'personnages célèbres de l'histoire'; 'grammaire, littérature'; 'nombres, mathématique's; 'astronomie, physique, chimie'; 'beaux-arts'; 'fêtes et amusements'; 'campagne'; 'voyage et navigation'; 'guerre'; 'religion'; 'temps et solennités'; 'adjectifs'; 'verbes'; 'mots invariables'.
[BL]	1	'être'
[HW]	3	'univers'; 'homme'; 'homme et univers'

Jak widać, różnice we wskazywanym przez tezaury najwyższym poziomie hierarchii są bardzo znaczące. Tylko [BL] wskazuje pojedynczy „szczyt” hierarchii, kategorię obejmującą całość porządkowanego świata, a więc rzeczywiście potencjalnie najwyższą. Jest to, zgodnie z arystotelesowską tradycją, kategoria 'byt' [niższe poziomy hierarchii w [BL] zrywają z tą tradycją, dzieląc byt najpierw na nieskończony i skończony, a ten ostatni na uniwersalny

⁶ W obecnej pracy stosuje się odmienny sposób zapisu dla jednostek leksykalnych stanowiących poziom najniższy w danej opisywanej strukturze hierarchicznej, niż dla kategorii ze wszystkich wyższych poziomów. Jednostki z poziomu X będą wyróżniane kursywą, np. *pies* – jako jednostka z poziomu najniższego, '*pies*' – kategoria z któregoś z poziomów wyższych.

i szczegółowy itd.]. Zdaniem Blanca 'byt' jest kategorią bardziej ogólną, niż proponowane przez różnych filozofów 'substancja', 'ja', 'absolut' czy 'idea': „Byt [...] jest koniecznym obiektem wszystkich pojęć umysłu i niezmiennym łącznikiem wszystkich sądów” [Blanc, 1882: 17, tłum. N.M-M.].

W [PON] świat podzielony jest na 2 główne kategorie: pierwsza dotyczy natury i przedmiotów zainteresowania nauki, a druga związana jest z człowiekiem, jego wadami i zaletami, inteligencją, emocjami, działalnością społeczną itp. (jednakże aspekt „cielesny”, a także wyrazy *człowiek*, *ludzki* itp. należą, jak wynika z analizy niższych poziomów, do kategorii pierwszej).

Wyjściowy podział na 3 kategorie zawarty w [HW] wynika ze stosowania przez autorów „metody fenomenologicznej”, rozumianej jako klasyfikacja obiektów empirycznych, obiektów, których można doświadczać. Pierwszym rezultatem wykorzystania tej metody jest „opozycja między «ja» a «światem rzeczy», oparta na «korelacji» między jednym i drugim” [Hallig, Wartburg 1963: 88, tłum N.M-M.]. Jest więc kategoria 'wszechświat' (niebo i atmosfera, ziemia, rośliny i zwierzęta stanowią podstawę dalszego podziału tej kategorii), 'człowiek' (dalsze podziały to człowiek-byt fizyczny, dusza i intelekt człowieka, człowiek-istota społeczna oraz organizacje społeczne) i kategoria relacji między dwiema poprzednimi 'człowiek a wszechświat' (zawiera ona podkategorie nauki i techniki oraz „związków pierwotnych, apriorycznych”, wśród których dopiero, na poziomie C, odnajdujemy kategorie arystotelesowskie typu 'ilość', 'jakość', 'czas', 'przyczyna', 'ruch' itp.). Poszukiwanie w [HW] terminów o wysokim poziomie ogólności daje więc w rezultacie 'obiekt' jako poziom potencjalnie najwyższy, ale nieuwzględniony *explicite*, oraz 'człowiek'⁷ i 'wszechświat' jako elementy z poziomu bezpośrednio niższego⁸.

W planie klasyfikacji [ROG] liczba kategorii wymienionych na poziomie najwyższym podwaja się w stosunku do [HW]. Kategorie Arystotelesa i Kanta (niektóre) odnaleźć można na poziomie B (w klasach 'relacje abstrakcyjne' i 'przestrzeń' są podkategorie 'ilości', 'jakości', 'czasu', 'ruchu' itp.), natomiast 'człowiek' występuje dopiero na poziomie C, bezpośrednio przewyższającym poziom X (w klasie 'materia'). Uznanie dominującej roli człowieka w świecie przejawia się jednak w aż 3 kategoriach najwyższych: 'intelekt', 'wola' i 'uczucia' to cechy ludzkie (ale w ostatniej podkategorii 'uczuc' występują 'istoty i rejony ponadludzkie', w tym *Bóg*) . [ROB], zgodnie z założeniem, podąża w swojej klasyfikacji ściśle za [ROG].

W ostatnim z porównywanych słowników liczba kategorii uwzględnionych na najwyższym poziomie jest kilkakrotnie większa: [PAU] dzieli się na 41 rozdziałów, ale ostatnich dwóch nie można traktować jako elementów porządkowania rzeczywistości, bo są to 'reguły ortografii' i 'ćwiczenia' (ortograficzne). Natomiast ostatnie 3 rozdziały tego słownika wymienione w zestawieniu oraz jeden z rozdziałów środkowych (odpowiednio: 'przymiotniki', 'czasowniki', 'wyrazy nieodmienne' i 'zaimki') stanowią odzwierciedlenie porządkowania słownictwa od strony gramatycznej, a nie semantycznej. Znaczna większość kategorii z [PAU] wydaje się być bardziej szczegółowa, niż kategorie Arystotelesa czy Kanta. Znamienne dla tego słownika jest także używanie złożań jako nazw kategorii (np. 'inteligencja, opinia, prawda i fałsz', 'meble, sprzęty itd.'), świadczące o braku wewnętrznej spójności kategorii i/lub niemożności znalezienia dla niej ogólnej nazwy. W niektórych przypadkach poszczególne człony takiej złożonej nazwy występują na niższych poziomach jako nazwy podkategorii.

Nazwy kategorii umieszczanych w porównywanych tezaurusach na poziomie najwyższym mają zazwyczaj formę rzeczowników lub fraz nominalnych (niekiedy dość rozbudowanych).

⁷ Tak wysokie miejsce człowieka w podziale rzeczywistości wiąże [HW] z humanistycznymi poglądami Komeńskiego.

⁸ Miodunka [1989] interpretuje system zawarty w [HW] jako posiadający na poziomie najwyższym jedno wyraźnie dominujące pojęcie 'uniwersum', dzielone na 'wszechświat', 'człowiek' oraz 'człowiek i wszechświat'. Jednakże w tablicy synoptycznej [HW] nie ma takiego dominującego pojęcia, a we wstępie do [HW], komentującym dokonany podział, zawarto jedynie stwierdzenie, że celem pracy jest „podział świata” („classement du monde”, „Einteilung der Welt”) za pomocą wspomnianej metody fenomenologicznej. Zatem ewentualnie można przyjąć, że ten najwyższy, ale jedynie sugerowany (implicitny) poziom to najszerzej rozumiany 'świat' [tłumaczenie przez Miodunkę nazwy 'monde' jako 'uniwersum', a 'univers' jako 'wszechświat' nie wydaje się najzręczniejsze w tym kontekście]. Interpretacja systemu z [HW] przyjęta w obecnej pracy umożliwia traktowanie relacji między tym hipotetycznym poziomem najwyższym a określeniami 'wszechświat' i 'człowiek' jako bardziej hiponimicznej, a nie meronimicznej: wszechświat [naturę] i człowieka można traktować jako obiekty (obiekty doświadczenia), ale jedynie jako części najszerzej pojmowanego świata.

Wyjątek stanowią: wyrażenia ‘de l’univers’ i ‘de l’ame et des passions’ [PAU] oraz nazwa z centralnym zaimkiem ‘tout ce qui concerne...’ [PON].

Już analiza tego poziomu (bez analizy poziomów niższych) wskazuje, że zastosowane w tezaurusach uporządkowanie świata nie prowadzi do hierarchii opartych wyłącznie na relacji hiponimii: świadczy o tym nie tylko stosowanie jako nazw kategorii wyrażenia przyimkowego czy nazw części mowy, ale także wprowadzanie kategorii zatytułowanych ‘sławne postacie historyczne’ [PAU] czy ‘wszechświat’ [HW]. Te ostatnie kategorie sugerują hierarchie oparte na innych relacjach inkluzji, niż hiponimia: odpowiednio na relacji przynależności i meronimii (określenie ‘wszechświat’ nie tyle ma wysoki poziom ogólności, abstrakcji, ile desygnuje dużą całość).

Ogólna struktura (podział na poziomy) w porównywanych słownikach jest następująca (nie próbowano ujednoczyć używanych przez autorów formalnych nazw poszczególnych poziomów, typu „klasy”, „sekcje” itp.):

W [ROG] i [ROB] uporządkowanie opiera się zasadniczo na 4 głównych poziomach: A(6 klas) – B (sekcje – od 3 do 10 w każdej klasie, w sumie 39) – C (nazwy artykułów - „headwords”, w sumie w liczbie 1000) – X (wyrazy wewnątrz artykułów). Jednakże niekiedy między A i B, a częściej między B a C pojawiają się poziomy dodatkowe, pośrednie. Ponadto wyrazy wewnątrz kategorii C są w obu słownikach pogrupowane wg części mowy, a wyrazy należące do danej części mowy są często podawane w dwóch lub więcej akapitach (teoretycznie zatem najniższy poziom X mogłyby tworzyć dopiero wyrazy wewnątrz takich akapitów, akapity nie mają jednak żadnych nazw).

W [PAU] są tylko 2 główne poziomy: A (39 klas) i od razu poziom najniższy X, ale w wielu przypadkach zaznaczone jest grupowanie wyrazów z poziomu X, niekiedy bez żadnych dodatkowych nazw, a niekiedy z nazwami.

[HW] opiera uporządkowanie na 4 podstawowych poziomach: A (3 główne klasy) – B (w sumie 10 rozdziałów) – C (po 2 do 13 podkategorii w każdym rozdziale) – X (wyrazy wewnątrz podkategorii), a poziomy dodatkowe pojawiają się między C a X.

Z kolei [BL] zawiera wyjściowo 5 poziomów: ‘être’ jako poziom najwyższy (A) dzieli się na ‘être fini’ i ‘être infini’(B), następnie jest podział na szesnaście ksiąg (C), dzielących się z kolei na prawie dwieście paragrafów (D), które zawierają wewnątrz po minimum kilkanaście wyrazów (X). (Budowa tej pięciopoziomowej hierarchii jest zakłócona: ‘être infini’ z poziomu B zawiera tylko 1 sekcję z poziomu C). Poziomy dodatkowe pojawiają się między B a C.

Na strukturę [PON] składają się wyjściowo cztery poziomy: A (2 główne klasy) – B (w sumie 17 rozdziałów) – C (od 11 do 281 artykułów hasłowych w rozdziale) – X (wyrazy wewnątrz artykułów). 3 z 17 rozdziałów z poziomu B nie mają nazw, a ponadto niektóre subkategorie z poziomu C składają się jedynie z nazwy i odnośnika do innej subkategorii z tego poziomu. Poziomy pośrednie pojawiają się głównie między B a C, a poza tym wspomniane 3 rozdziały z poziomu B bez tytułów obdarzono (w komentarzu, a nie w tablicy) nazwą wspólną, tworząc w ten sposób poziom dodatkowy między A i B (wewnątrz kategorii poziomu C istnieją jeszcze podziały typograficzne na akapity i grupy oddzielone myślnikami, ale nie posiadają one własnych nazw).

Jak wynika z powyższej analizy, liczba poziomów kategoryzacji jest zróżnicowana nie tylko w zależności od tezausa, ale także od fragmentu porządkowanej rzeczywistości. Poniżej zestawiono najwyższą liczbę poziomów (tzn. łącznie z poziomami pośrednimi) znaną w poszczególnych tezaurusach:

Maksymalna liczba poziomów

Tezaurus	Maks. l. poziomów	Klasa [nazwa kategorii z poziomu najwyższego A], w której wystąpiła maksymalna liczba poziomów
[ROG]	8	‘matter’
[ROB]	8	‘matière’
[PON]	8	‘objets de mathématiques, de la physique, de l’histoire naturelle et de la physiologie’
[PAU]	6	‘animaux’
[BL]	9	‘être’
[HW]	8	‘homme’

Większość porównywanych słowników opiera się zatem na strukturze czteropoziomowej, zwiększającej się w niektórych obszarach słownictwa do 8 poziomów. W [BL] liczby te wzrastają o 1, na skutek uwzględnienia jednostkowego szczytu hierarchii jako poziomu A, a najniższa hierarchizacja [PAU] koreluje z bardzo wysoką liczbą kategorii na poziomie A.

Różnice między strukturami poszczególnych tezaurusów można oceniać także poprzez znalezienie w nich kategorii o tej samej nazwie (lub nazwach ekwiwalentnych w przypadku różnych języków) i wskazanie jej miejsca w systemie, odległości od poziomu najwyższego i najniższego. I tak np. we wszystkich porównywanych słownikach znaleziono kategorię ‘czas’ (‘temps’ lub ‘time’), na następujących pozycjach:

- [ROG]: na poziomach B, C i X w hierarchii: A – B – B1 – B2 – C – X
- [ROB]: na poziomie B w hierarchii: A – B – B1 – B2 – C – X
- [PON]: na poziomach B i C w hierarchii: A – B – C – X
- [PAU]: na poziomach A (w złożeniu ‘temps et solennités’) i X w hierarchii: A – X
- [BL]: na poziomie D w hierarchii: A – B – B1 – B2 – C – D – X
- [HW]: na poziomach C i X w hierarchii: A – B – C – X.

Pozycja kategorii ‘czas’ jest odmienna nawet w słownikach [ROG] i [ROB]: w [ROG] kategoria powtarza się w identycznej formie na poziomie B, C i X, podczas gdy w [ROB] w odpowiednim miejscu na poziomie C zamiast ‘temps’ pojawia się kategoria nazwana ‘durée’.

Można założyć, że prawdopodobieństwo opierania układu rzeczowego słowników na relacji hiponimii będzie stosunkowo wysokie w przypadku świata zwierzęcego lub roślinnego, ze względu na istnienie dość dokładnych systematyk (zwłaszcza Arystotelesa i Linneusza). Z porównywanych słowników wyodrębniono zatem przykładową hierarchię z tej części słownictwa, a dokładniej hierarchie zawierające francuskie i angielskie ekwiwalenty kategorii ‘pies’ (lub hierarchie, które mogłyby taką kategorię zawierać). Uwzględniono tylko te fragmenty poziomu X, które są najsilniej związane z tym wyrazem.

[ROG]: (A) ‘matter’ – (B) ‘organic matter’ – (B1) ‘vitality’ – (B2) ‘special vitality’ – (C) ‘animal’ – (X) *animal, kingdom, fauna, creature, mammal, quadruped, dog, hound, spaniel...*

[ROB]: (A) ‘matière’ – (B) ‘matière organique’ – (B1) ‘vitalité’ – (B2) ‘vitalité spéciale’ – (C) ‘animal’ – (X) *la règne animal, faune, creature, être, être vivant, mammifère, quadrupède...*

[PON]: (A) ‘objets de mathématiques, de la physique, de l’histoire naturelle et de la physiologie’ – (B) ‘espace’

– (B1) /sekcja bez nazwy/ – (B2) ‘règne animal’ – (C)
 {

 ‘animal’ – (X) *être animé, bête, animaux domestiques*

 ‘chien’ – (X) *dogue, limier, renard, chacal....*

[PAU]: (A) ‘animaux’ – (B1) ‘animaux vertébrés’ – (B2) ‘mammifères’ – (B3) ‘carnassiers’ – (X) *chien, dogue, lévrier, chacal...*

[BL]: (A) ‘être’ – (B) ‘être fini’ – (B1) ‘être fini particulier’ – (B2) ‘êtres vivants (mais depourvus de raison)’ – (C) ‘animal’ – (D) ‘vertébré’ – (X) *mammifère, quadrupède, chien, basset, dogue, terrier...*

[HW]: (A) ‘univers’ – (B) ‘animaux’ – (B1) ‘animaux domestiques’ – (X) *chien*

Hierarchiczne relacje semantyczne dość dokładnie odzwierciedlone są przez [HW], [PAU] i [BL]. W [HW] relację między A a B można zaklasyfikować jako meronimie, a relacje między pozostałymi poziomami – jako hiponimiczne. W [PAU] i [BL] hierarchia hiponimiczna załamuje się dopiero na poziomie X, reprezentowanym przez wyrazy o różnej ogólności. W przykładach z [ROG] i [ROB] wątpliwości budzą już relacje między B a B1 i B2 a C (związane z wprowadzeniem kategorii o nazwie ‘vitality’/‘vitalité’), natomiast terminy na poziomie X cechuje tak zróżnicowana ogólność, że niektóre z nich dorównują lub może nawet przewyższają swoją ogólnością nazwy poziomu C. W [ROG] terminy z poziomu X umieszczone są zresztą w odrębnych akapitach (bez tytułów, por. wyżej opis struktury [ROG]): np. *animal, kingdom* w pierwszym akapicie, *mammal, quadruped* w kolejnej, a w jeszcze dalszej *dog, hound* itp. Podobną technikę zastosowano w [ROB], tylko bez powtórzenia ‘animal’ z poziomu C, a poza tym nie ma tu w ogóle terminów o tak wąskim zakresie, jak *pies* czy *spaniel* (*pies* występuje, w znaczeniu przenośnym, w klasie ‘affections’ wewnątrz kategorii ‘malfaiteur’) Relacja hiponimii najsłabiej odzwierciedlona jest przez hierarchię z [PON]: brak nazwy jednego z poziomów, terminy o zróżnicowanej ogólności wewnątrz poziomu X i poziomu C, relacja meronimii między

B2 a C, zróżnicowane relacje między C a X (czy 'chien' jest tu nazwą gatunku czy rodziny?) tworzą dość zagmatwany obraz tego fragmentu systematyki zwierząt.

Analiza tezaurusów dowodzi, że ich struktura nie odzwierciedla jedynie ani nawet przede wszystkim hierarchii typu hiponimicznego. Rozdźwięk między kategoryzacją zawartą w porównywanych słownikach a relacją hiponimii przejawia się w kilku wspomnianych już cechach słowników, a mianowicie w:

- braku nazw niektórych kategorii powyżej poziomu X (por. wyżej uwagi o strukturze [PON] i [PAU]),

- powtarzaniu identycznych form na różnych poziomach kategoryzacji (tak jak to jest w przypadku kategorii 'czas'), a zarazem podawaniu na tym samym poziomie nazw o różnej ogólności,

- występowaniu w słownikach różnych części mowy (dotyczy to niekiedy także nazw poziomów wyższych od X).

Autorzy słowników niekiedy formułują założenia osłabiające odzwierciedlanie hierarchii hiponimicznej w przedstawianej strukturze, np. Hallig i Wartburg zakładają niejednakową dokładność podziałów w systemie. Ponadto materiał leksykalny X wewnątrz niektórych kategorii danego poziomu wyższego niż X cechuje większa ogólność, niż materiał wewnątrz innych kategorii z tego samego poziomu: w [ROG] klasę pierwszą z poziomu A stanowią 'relacje abstrakcyjne', na poziomie X znajdujemy więc takie wyrazy, jak *entity, being, reality* itp., mogące pełnić funkcję hiperonimów wielu innych rzeczowników. Podobnie bywa na poziomach B, B1, B2: niekiedy pierwsza kategoria z danego poziomu ma charakter bardziej ogólny, niż pozostałe. Zróżnicowany pod względem ogólności bywa także materiał leksykalny X wewnątrz danej kategorii z poziomu bezpośrednio wyższego. Analogiczna jest struktura [ROB], a także, do pewnego stopnia, [BL].

Wymienione wyżej odchylenia od hierarchii hiponimicznej przejawiają się nawet w ciągach „biologicznych”.

2.3. Słowniki tematyczne

Za specyficzną formę współczesnych tezaurusów można uważać słowniki tematyczne przeznaczone dla osób nie będących rodzimymi użytkownikami danego języka, uczących się go jako języka obcego. Słowniki te stanowią pewnego rodzaju kontynuację dawnych słowników tematycznych wielojęzycznych. Ich struktura ma także charakter hierarchiczny, ze znacznie okrojonym, dostosowanym do potrzeb ucznia zasobem wyrazów z poziomu X. Jako przykład organizacji słownictwa wybrano „Francusko-polski słownik tematyczny” Herrmanna i Raucha [1994], interesujący ze względu na pochodzenie: jest to dzieło autorów niemieckich, zawierające pierwotnie klasyfikację słownictwa francuskiego i zaadaptowane dla potrzeb polskiego odbiorcy jako słownik dwujęzyczny (przez L. Zarębę). Wybór tego słownika podyktowany został także dość szczególną próbą uzasadnienia przyjętego w nim podziału: „najlepiej będzie przeprowadzić podział tematyczny, wychodząc od samego języka i zadając sobie pytanie [...] co jest ważne z językowego punktu widzenia [...]. Najważniejszy jest człowiek, ponieważ tylko człowiek posiada mowę. Kiedy ludzie rozmawiają, najczęściej rozmawiają o ludziach i czynią to wyłącznie z ludźmi...” [Herrmann, Rauch 1994:15]. Zatem traktowanie człowieka jako centralnego punktu klasyfikacji wynikać ma z przyjęcia językowego, a nie przyrodniczo-filozoficznego punktu widzenia. Efektem tego „językowo-antropomorficznego” poglądu jest podział na 7 głównych klas (poziom A): 'człowiek jako jednostka', 'człowiek jako istota duchowa i cielesna', 'człowiek i jego potrzeby', 'człowiek w społeczeństwie', 'człowiek a świat', 'człowiek a środowisko', 'segmentacja rzeczywistości przez człowieka'. Struktura słownika jest czteropoziomowa: klasy (A) dzielą się na tematy (poziom B), a te z kolei na podtematy (C) zawierające właściwe dla nich słownictwo (X). Przyjęcie na poziomie A wyrażeń złożonych typu 'człowiek + ...' ogranicza możliwość ukazania struktury hiponimicznej słownictwa (na korzyść np. relacji meronimii i atrybucji). Ponadto wśród nazw tematów z poziomu B pojawiają się określenia metajęzykowe (np. 'wyrażenia utarte', 'związki modalne' itp.) oraz wyrażenie 'wśród przedmiotów', a pierwszy podtemat kilku tematów zatytułowany jest 'pojęcia ogólne'. Kategoria 'czas' występuje w hierarchii A – B – C – X na poziomach C i X (na poziomie C w złożeniu 'czas i jego podział'; ponadto na poziomie B pojawia się przymiotnik 'czasowy'). Przykład struktury prowadzącej do kategorii 'pies' także nie odzwierciedla relacji zawierania klas:

(A) 'człowiek a środowisko' – (B) 'środowisko naturalne' – (C) 'zwierzęta' – (X) *zwierzę, kot, pies, koń...*

(Strukturę odtworzono w języku polskim, ponieważ w omawianej pracy wersja francuska istnieje jedynie na poziomie X). Jako hiponimiczny można zakwalifikować jedynie związek między C = pierwszym elementem z X a pozostałymi jednostkami X.

3. Słowniki analogiczne i słowniki synonimów

Słowniki analogiczne i słowniki synonimów można określić jako specyficzne formy pośrednie między tezaurusami a słownikami o układzie alfabetycznym.

Z punktu widzenia historii leksykografii powstanie słowników analogicznych stanowiło konsekwencję konstruowania tezaurusów. Zasadniczą wadą słowników pojęciowych jest zacieranie schematu porządkującego [makrostruktury pokazanej w tablicy synoptycznej] w części głównej, materiałowej (czyli tam, gdzie pojawia się mikrostruktura-poziom X). W części tej bowiem nieuchronne jest podawanie kolejnych elementów (kolejnych głównych kategorii, a w nich kolejnych podkategorii, itd.) w sposób linearny [Hausmann 1991 a]. Zmniejszenie wartości makrostruktury rzeczowej tezaurusu może zostać skompensowane poprzez nadanie mu struktury częściowo alfabetycznej, czyli przeorganizowanie słownika pojęciowego w taki sposób, aby najmniejsze grupy (poziom bezpośrednio przewyższający X) były uporządkowane alfabetycznie. W efekcie powstaje słownik analityczny. W taki sposób modyfikowano m.in. tezaurus Rogeta [Hausmann 1991 a], [Piotrowski 1994].

Słowników analogicznych nie należy mylić z tezaurusami o alfabetycznym układzie głównych kategorii (części, rozdziałów): w tezaurusach liczba głównych kategorii (poziom A) jest znacznie mniejsza, a zasięg poszczególnych takich kategorii znacznie większy, niż w słownikach analogicznych [Marello 1991].

Ojczyzną słowników analogicznych nie stanowiących przeróbek tezaurusów jest Francja. Pierwszy taki słownik, „Dictionnaire analogique de la langue française” Boissière'a [1862], zapoczątkował bogatą historię nurtu „analogicznego” we Francji. Od początku XX wieku gatunek ten zaczął się rozpowszechniać także w innych krajach. Chronologiczną listę najważniejszych prac tego typu przedstawia Hausmann [1991 a]. W niektórych krajach nie ma słowników analogicznych (m.in. w Polsce, por. par. następny). Słowniki analogiczne mogą zawierać definicje wyrazów [Hausmann 1991 a].

Struktura słowników analogicznych jest z założenia mniej hierarchiczna niż w przypadku tezaurusów. Sprowadza się ona na ogół do 2 poziomów (które można zgodnie z przyjętą metodą oznaczyć jako A i X): z nazw artykułów hasłowych (liczba artykułów może wynosić nawet kilka tysięcy) i wyrazów wewnątrz artykułów hasłowych. Odzwierciedlenie hierarchii hiponimicznej w takich słownikach zależy zatem od sposobu selekcjonowania wyrazów hasłowych A i doboru wyrazu wewnątrz artykułów hasłowych. Boissière konstruował swój słownik poprzez wyszukiwanie wyrazów „wydatnych”, „ważniejszych niż wszystkie inne” [Boissière 1862: 3, tłum. N.M.-M.]. Alfabetycznie uporządkowane, tworzą one makrostrukturę słownika analogicznego jako tzw. „wyrazy centralne” („mots-centres” lub „mots-thèmes”), por. [Boissière 1862], [Hausmann 1991 a]. Są to wyrazy należące do różnych pól semantycznych: nazwy idei moralnych, bytów, czynności, zawodów, nauk itp. [Maquet 1936]. Wokół każdego wyrazu centralnego grupuje się następnie wszystkie terminy wiążące się z nim „w sposób oczywisty, poprzez wspólnotę idei lub (...) poprzez jakąkolwiek analogię” [Boissière 1862: 3, tłum. N. M.-M.]. Zatem porządkowanie idei opiera się na różnych związkach, w tym na relacjach synonimii, antonimii i podrzędności. Wykorzystywanie analogii, rozumianej tu jako związek skojarzeniowy na poziomie rzeczy, niezależny od gramatycznej przynależności wyrazów, jest cechą odróżniającą słowniki analogiczne od słowników synonimów czy antonimów [Hausmann 1991 a]. Kolejność wyrazów przyporządkowanych danemu „mot-centre” może być alfabetyczna, jak u Boissière'a i w niektórych późniejszych słownikach, za: [Hausmann 1991 a]. Natomiast Maquet, tworząc słownik analogiczny oparty na pracy Boissière'a, zastosował uporządkowanie rzeczowe wewnątrz artykułów hasłowych, na skutek czego powstał wyraźny trzeci poziom hierarchii (B): artykuły hasłowe podzielone zostały na paragrafy (reprezentujące „idées secondaires”), zaopatrzone we własne nazwy (nazwy występują nawet w takich przypadkach, gdy artykuł składa się z jednego

tylko paragrafu). Wreszcie wewnątrz paragrafów zastosowano podział na wyrazy lub grupy wyrazów oddzielone od siebie myślnikami, ale już bez nazw [Maquet 1936]. Liczba poziomów hierarchii w słowniku analogicznym może zatem w efekcie być równa, a nawet miejscami większa, niż w teaurusie (por. słownik Maqueta a omawiany wyżej teaurus [PAU]). Jednakże większość nazw artykułów hasłowych A w słownikach analogicznych powinna mieć z założenia znacznie mniejszy zakres znaczeniowy, niż nazwy kategorii stanowiących poziom A w teaurusach.

Słownik synonimów to kolejny rodzaj dzieła leksykograficznego typu znaczeniowego [Gruszczyński 1999]. Jednostką jego opisu jest gniazdo zawierające jednostki powiązane znaczeniowo [Żmigrodzki 2003]. Najważniejszą relacją tworzącą gniazdo jest bliskoznaczość. Układ gniazd w takim słowniku może, ale nie musi być alfabetyczny [Hausmann 1991 b]. Idea konstruowania prac wyjaśniających różnice między wyrazami o podobnym znaczeniu nawiązuje do dialogu „Protagoras” Platona, a znane słowniki realizujące tę ideę powstają już od kilku wieków. Streszczenie rozwoju tej gałęzi leksykografii począwszy od wieku XVII zawiera praca Hausmanna [Hausmann 1991 b].

Podstawowa różnica między słownikiem synonimów a pojęciowym dotyczy stopnia hierarchizacji ich struktury: poszczególne gniazda słownika synonimów są autonomiczne, nie tworzą większej, zhierarchizowanej całości [Żmigrodzki 2003]. Te dwa rodzaje słowników dostosowane są do potrzeb użytkowników o nieco innym stopniu kompetencji językowej: słownik pojęciowy przeznaczony jest dla odbiorców doskonale znających język i wyczuwających nawet subtelne różnice znaczeń zawartych w nim wyrazów, podczas gdy celem słownika synonimów ma być poprawianie wycucia językowego osób o niższej kompetencji językowej, m.in. osób dopiero uczących się języka [Skorupka 1957], [Miodunka 1989], [Hausmann 1991 b]. Różnica ta wiąże się z szukaniem w słowniku synonimów wyrażen w jakimś stopniu wymiennych w kontekstach, a więc powiązanych przede wszystkim relacjami synonimii o różnej sile, ale niekiedy także relacją hiponimii [Żmigrodzki 2003]. Wyższa jednolitość relacji semantycznych jest, jak wspomniano wyżej, głównym czynnikiem odróżniającym słownik synonimów od analogicznego, przy podobnym stopniu hierarchizacji tych dwóch typów prac leksykograficznych. W słowniku synonimów jako nazwy gniazd, czyli wyższy poziom struktury (A), wybierane są w zasadzie wyrazy najbardziej typowe, o wysokiej frekwencji [Skorupka 1957], [Żmigrodzki 2003]. Nazwy te mogą jednak stanowić hiperonimy w stosunku do wielu wyrazów stanowiących zawartość gniazda, bardziej nacechowanych znaczeniowo bądź stylistycznie. W strukturze słowników tego typu mogą pojawiać się dodatkowe poziomy, w postaci podziałów gniazd na podgrupy zaopatrzone we własne nazwy [Żmigrodzki 2003].

Brak jednolitego nazewnictwa leksykograficznego ujawnia się także w tym przypadku: słowniki synonimów bywają czasem określane jako teaurusy (jak wspomniano w przypisie 1) i odwrotnie (np. omawiany wcześniej teaurus [PON] ma podtytuł „Nouveau dictionnaire de synonymes”).

4. Hierarchiczne uporządkowanie słownictwa a leksykografia polska

Historia polskich słowników⁹ zaczyna się, podobnie jak w innych krajach europejskich, od słowników wielojęzycznych o układzie tematycznym, rzeczowym¹⁰. Układ taki spotykany już był w słownikach rękopiśmiennych. Tematyczny charakter miał np. XV-wieczny słownik przyrodniczy Jana Stanki [Karnecka 1976]. Uporządkowanie niealfabetyczne pojawia się także w niektórych fragmentach najstarszego słownika łacińsko-polskiego, tzw. „Wokabularza trydenckiego” z początku XV wieku [Urbańczyk 1962]. W XVI-wiecznych słownikach Murmeliusza i Mymera słownictwo [głównie rzeczowniki] podane zostało w kilkudziesięciu rozdziałach zatytułowanych np. ‘O bodze y rzeczach nyebyeskich’, ‘O Ptastwie’, ‘O rybach’ itp. [Łopaciński 1897], [Kędelska 1986], [Gruszczyński 2000]. Charakter rzeczowy mają także „Nomenclator” Artomiusza i czterojęzyczny „Słowarz” (również z XVI wieku). Ten ostatni słownik zawiera 65 rozdziałów tematycznych, z wyraźnymi jednak zaburzeniami przyporządkowań wewnątrz rozdziałów, np.

⁹ Krótki przegląd chronologiczny najważniejszych słowników polskich znaleźć można m.in. w pracy Żmigrodzkiego [2003].

¹⁰ Jednakże średniowieczne mamotreky albo mamotrepty, czyli słowniki wyjaśniające wyrazy z Biblii, miały układ tzw. tekstowy: uporządkowanie wyrazów było zgodne z kolejnością ich pojawiania się w tekście Pisma [Walczak 1991], [Żmigrodzki 2003].

w rozdziale 'O mrówkach i innych robakach' znaleźć można wyrazy *mysz*, *kura* itp. [Łopaciński 1897], [Kędelska 1986]. W XVII-wiecznym „Wokabularzu ryskim” kolejność zarówno 24 rozdziałów, jak i rzeczowników wewnątrz rozdziałów wyznaczona jest hierarchią ważności: od rozdziału 'O Bogu i o Duchach' aż do rozdziałów typu 'O Drzewie y o Owocach', 'O Owadach' itp. [Gruszczyński 2000]¹¹. Stopniowo leksykografię polską zdominowały słowniki o układzie alfabetycznym, których rozwój datuje się od XVI-wiecznego łacińsko-polskiego słownika Mączyńskiego, poprzez prace m.in. Knapiusza, Trotza, a następnie jednojęzyczne słowniki Lindego i Orgelbranda aż po słowniki dwudziestowieczne, por. np. [Miodunka 1989], [Walczak 1991], [Żmigrodzki 2003].

Forma słownika pojęciowego nie przyjęła się na gruncie polskim. W całej historii polskiej leksykografii zaistniał tylko jeden tezaurus: „Dobór wyrazów” Romana Zawilińskiego, wydany w 1926 r.¹² Pewne porównania tego słownika z jego pierwowzorem – tezaurem Rogeta (wersją z 1912 r.) – znaleźć można w pracach Miodunki [1989] i Piotrowskiego [1994]. Obecnie przedstawiona zostanie fragmentaryczna analiza „Doboru wyrazów”, analogiczna do przeprowadzonej wcześniej w odniesieniu do 6 prac angielsko- i francuskojęzycznych.

Struktura słownika jest czteropoziomowa: A (6 klas) – B (w sumie 22 sekcje) – C (1000 artykułów hasłowych) – X (zawartość artykułów hasłowych). Poziomy dodatkowo pojawiają się między B a C. Klasy z poziomu najwyższego A stanowią dokładne polskie odpowiedniki kategorii Rogeta: 'pojęcia umysłowe (abstracta)', 'przestrzeń', 'materia (treść)', 'umysł', 'wola' i 'uczucie'. Maksymalna liczba poziomów hierarchii wynosi 7, w klasach 'materia' oraz 'wola'. Kategoria 'czas' występuje na poziomach B, B1, C w hierarchii: A – B – B1 – C – X. Hierarchia powiązana z kategorią 'pies' ma postać następującą:

(A) 'materia' – (B) 'materia organiczna' – (B1) 'żywność' – (B2) 'formy życia' – (C) 'zwierzę' – (X) *królestwo zwierząt, fauna, stworzenie, zwierzęta ssące, czworonożne...*

Jak widać, struktura „Doboru wyrazów” różni się od [ROG] na poziomach poniżej A: nieco inny jest rozkład poziomów¹³, maksymalna głębokość struktury, miejsce przykładowej kategorii 'czas'. W słowniku Zawilińskiego w ogóle nie ma wyrazu *pies* ani podrzędnych w stosunku do niej nazw ras psów w kategorii 'zwierzę' (tzn. takie wyrazy jak *pies*, *pies gończy* pojawiają się w tym słowniku jedynie w znaczeniach przenośnych, w innych kategoriach poziomu A, np. *pies gończy* w klasie 'wola', jako element kategorii 'przedsięwzięcie', razem z *prześladowcą* itp.). Podobnie jak w [ROG] i innych tezaurusach analizowanych powyżej, uporządkowanie słownictwa reprezentowane przez „Dobór wyrazów” nie odzwierciedla wyłącznie hierarchii hiponimicznej: identyczne formy powtarzają się na różnych poziomach kategoryzacji, na tym samym poziomie występują nazwy o różnej ogólności (por. przykład hierarchii ze świata zwierząt), zawartość niektórych kategorii z danego poziomu jest z założenia bardziej ogólna niż innych kategorii z tego samego poziomu itd.

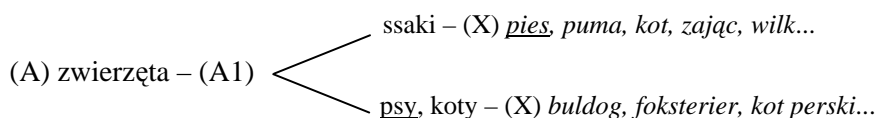
Niepowodzenie „Doboru wyrazów” w Polsce – brak kolejnych wydań i prób naśladowania słownika – można wyjaśniać np. brakiem przygotowania polskich czytelników do odbioru takiego tekstu leksykograficznego [Miodunka 1989]. Układ pojęciowy spotykany jest obecnie w Polsce głównie w słownikach gwarowych i w słownikach tematycznych, często dwujęzycznych, przeznaczonych dla osób uczących się języka polskiego [Miodunka 1989], [Żmigrodzki 2003]. Jako przykład wybrano „Polsko-francuski słownik tematyczny” Słobodskiej [1996] (wybór podyktowany był m.in. chęcią porównania z wcześniej omówionym słownikiem Herrmanna i Raucha). Strukturę słownika tworzą 2-3 poziomy: materiał leksykalny (X) zawarty jest w 20 rozdziałach (A), których większość dzieli się na podrozdziały (A1). Niektóre nazwy rozdziałów i podrozdziałów mają charakter metajęzykowy, np. 'liczebniki', 'brzydkie słowa i przekleństwa',

¹¹ Układ rzeczowy miało również osiemnastowieczne dzieło „Nowe Ateny” B. Chmielowskiego, mające stanowić encyklopedię wiedzy o świecie przeciętnego szlachcica. W dziele tym (stanowiącym mieszankę użytecznych informacji zgodnych z ówczesną wiedzą i opowieści o cudach, potworach, magii itp.) znaleźć można księgę, w której mowa jest o Bogu i diable, księgę o astronomii, księgę o zwierzętach itp. [Chmielowski 1968], [Klimowicz 1977].

¹² Również w Polsce mamy do czynienia ze wspomnianym kilkakrotnie brakiem precyzji nomenklatury leksykograficznej: XVII-wieczny wielojęzyczny Słownik Grzegorza Knapiusza nosi tytuł „Thesaurus”, podczas gdy podtytuł „Doboru wyrazów” Zawilińskiego brzmi: „Słownik wyrazów bliskoznacznych i jednoznacznych”.

¹³ W pracy Zawilińskiego istnieją pewne rozbieżności między najogólniejszym „planem klasyfikacji”, znajdującym się na początku, a właściwą tablicą synoptyczną podaną dalej (nazwaną „układem rzeczowym”). Między analogicznymi dwiema tablicami w [ROG] takich różnic nie ma. „Układ rzeczowy” w słowniku polskim ujawnia większe odmienności struktury w stosunku do [ROG] niż „plan klasyfikacji”.

‘terminologia’. Kategoria ‘czas’ występuje na poziomie A (w złożeniu „czas i kalendarz”) w hierarchii A – X. Przykład hierarchii ze świata zwierzęcego wskazuje na odstępstwa od struktury hiponimicznej, podobne, jak w poprzednio omawianych słownikach:

Współcześnie w Polsce główną formą słowników jednojęzycznych znaczeniowych są słowniki synonimów. Niektóre z nich, jak „Słownik wyrazów bliskoznacznych” Skorupki i „Słownik synonimów nie tylko dla ucznia” Miki, Pluskoty i Świetlika szeroko uwzględniają także relację hiponimii. Natomiast „Słownik synonimów” Dąbrówki, Geller i Turczyna zbliża się, pod względem grupowania materiału, do słownika onomazjologicznego: jego gniazda są bardzo rozbudowane „w głąb” i „wszerz”: gniazda składają się często z kilku podgniazd, „na podobieństwo szczebli wetkniętych w pionową drabinę...” [Dąbrówka, Geller, Turczyn 1998: XIII], por. także [Żmigrodzki 2003]. W rozbudowanych 1178 gniazdach tego słownika reprezentowana jest relacja hiponimii, kohiponimii, meronimii, a nawet antonimii (np. możliwe klasyfikacje semantyczne w gnieździe o nazwie ‘sklep’: *księgarnia* – hiponim ‘sklepu’, *stoisko* – meronim, *hurtownia* – kohiponim) [Dąbrówka, Geller, Turczyn 1998: 120]. Nagłówek każdego gniazda stanowi „słowo najdobitniej i w miarę jednoznacznie wyrażające pewne znaczenie”, czyli „umowna nazwa pewnego znaczenia” [ibidem: XII].

5. Zakończenie.

Podsumowując rozważania zawarte w obecnej pracy, należy stwierdzić, iż sposób i stopień wykorzystywania relacji hiponimii w słownikach o układzie rzeczowym stanowią cechy różnicujące nie tylko poszczególne typy takich słowników, ale także różne słowniki wewnątrz jednego typu, a nawet fragmenty tego samego słownika. Makrostruktura słownika rzeczowego, nawet słownika pojęciowego, z założenia najbardziej hierarchicznego, nie stanowi „czystej” struktury hiponimicznej. Przyczyn takiego stanu rzeczy można doszukiwać się nie tylko w różnych wykorzystywanych źródłach uporządkowań i w subiektywnych, arbitralnych rozstrzygnięciach proponowanych przez poszczególnych leksykografów, ale także w różnicy między teoretycznym a praktycznym podejściem do problemów języka. Praktyczny cel słownika (wzbogacanie słownictwa jego użytkowników) dominuje nad potrzebą ukazywania spójnej struktury języka (tj. ukazywania jej choćby w takim stopniu, w jakim jest to w ogóle możliwe). Jednym z problemów współczesnej leksykografii może być ustalenie różnicy w odzwierciedleniu struktur hierarchicznych języka między słownikami tradycyjnymi, książkowymi, a nowoczesną formą słowników, jaką stanowią komputerowe bazy leksykalne.

Summary

Ordering by hierarchy constitutes an important method of ordering natural language vocabulary semantically. The main types of semantic hierarchical structures are branching hierarchies based on a hyponymy relation (class inclusion) and on a part-whole relation.

The main objective of the present paper consists in determining to what extent macrostructures of non-electronical, semantically arranged dictionaries (i.e. paradigmatic dictionaries) are based on a relation of hyponymy. The discussion and the analysis concern especially monolingual thesauri (onomasiological, ideological or systematic dictionaries) and, to a certain degree, plurilingual systematic dictionaries, analogical dictionaries and dictionaries of synonyms.

Thesauri are dictionaries arranging words according to their meaning relations and reference fields. Their arrangement is based on a general hierarchical schema. To construct such a schema lexicographers use many sources: other existing dictionaries, philosophical works as well as their own intuition and philosophy of life. Moreover, the scope of vocabulary and the completeness of hierarchical schema which is the result of this scope depend on lexicographer’s aims. All this makes macrostructures of thesauri rather arbitrary.

Macrostructures of 6 French and English monolingual thesauri were analysed by the author of the present paper (five of them were written in 19th century, and one in 20th century). The first part of the analysis centred on:

- the names of the highest level of the hierarchy (so expressions used as most general lexical items),
- the scheme of hierarchical levels and the highest number of levels in the hierarchy.

Then the place of an abstract category ('time', 'temps') in the general hierarchy was stated for all 6 thesauri and the hierarchy concerning a category from the animal kingdom ('dog', 'chien') was reconstructed.

The differences between the structures of the analysed dictionaries confirm the hypothesis concerning their arbitrariness. It was also established that macrostructures of thesauri are not based only, or even mainly, on class inclusion, as demonstrated, among other things, in:

- the lack of names of some categories,
- repeating the same names (forms) on two or more levels,
- appearing of the names of various degree of generality on the same level.

The structures of plurilingual systematic dictionaries (for learners) are not hyponymy structures, either.

Analogical dictionaries (called sometimes "thesauri in dictionaries form") and dictionaries of synonyms are something intermediate between thesauri and alphabetical dictionaries. They are assumed to be less hierarchical than thesauri. However, they differ in the number of hierarchy levels from each other. Hyponymy can be one of the relations determining the macrostructure of dictionaries of these types.

The last part of the present paper concerns the problem of using hyponymy relation as a basis of Polish dictionaries. Onomasiological and analogical monolingual dictionaries have not spread in Poland: the one and only Polish thesaurus ("Dobór wyrazów" by Zawiliński, ed. 1926) is, in fact, a Polish version of "Roget's Thesaurus". The analysis of the Polish thesaurus demonstrated a discrepancy between its macrostructure and a class inclusion hierarchy (the same aspects of the macrostructure were analysed as in the case of French and English thesauri). Nowadays, a dictionary of synonyms is the most widespread type of paradigmatic dictionaries in the Polish lexicography.

So, macrostructures of paradigmatic, semantically arranged dictionaries are not "pure" hyponymic hierarchies. One of the reasons for it can be a lexicographer's conviction that the achievement of some practical goals of dictionaries is more important than showing the compact and coherent language structure.

Bibliografia:

- Allan, K. 2001. *Natural language semantics*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Arystoteles, wyd. 1844. *Logique d'Aristote. T. I: Catégories – Herméneia*. Paris: Librairie de Ladrange.
- Bieńkowski, T. 1980. *Komeński w nauce i tradycji*. Wrocław: Ossolineum.
- Blanc, E. 1882. *Dictionnaire logique de la langue française*. Paris: Lecoffre, Lyon: Vitte et Perrussel, Briday.
- Boissière, P. 1862. *Dictionnaire analogique de la langue française*. Paris: Aug. Boyer et Cie.
- Chapman, R. (red.). 1992. *Roget's International Thesaurus*. Nowy Jork: Harper Collins Publishers.
- Chmielowski, B. 1968. *Nowe Ateny* (wyd. skrócone i opracowane). Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Cruse, D.A. 1986. *Lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, D. A. 2000. *Meaning in language. An introduction to semantics and pragmatics*. Oxford: University.
- Dąbrowka, A., Geller, E., Turczyn, R. 1998. *Słownik synonimów*. Warszawa: Świat Książki.
- Dutch, R.A. 1962. Preface. [W]: R.A. Dutch (red.). *Roget's Thesaurus of English words and phrases*. London, Colchester: Longmans, Green and Co LTD.
- Gruszczyński, W. 1999. Słowniki w warsztacie pracy dziennikarza (zarys). [W]: W. Gruszczyński, J. Bralczyk, G. Majkowska (red.). *Polszczyzna w komunikowaniu publicznym*. Warszawa: Aspra. 115-151.
- Gruszczyński, J. 2000. *Wokabularze ryskie na tle XVI-i XVII-wiecznej leksykografii polskiej*. Warszawa: Aspra.
- Hallig, R., von Wartburg, W. 1963. *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Système raisonné des concepts pour servir de base à la lexicographie*. Berlin: Akademi-Verlag.
- Hausmann, F.J. 1991a. Le dictionnaire analogique. [W]: F.J. Hausmann, O. Reichmann, H.E. Wiegand, L. Zgusta (red.). *International Encyclopedia of Lexicography*. Berlin: De Gruyter. 1094-1099.
- Hausmann, F.J. 1991b. The dictionary of synonyms: discriminating synonymy. [W]: F.J. Hausmann, O. Reichmann, H.E. Wiegand, L. Zgusta (red.). *International Encyclopedia of Lexicography*. Berlin: De Gruyter. 1067-1075.
- Herbut, J. 1997. Kategorie. [W]: J. Herbut (red.). *Leksykon filozofii klasycznej*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL. 324-325.
- Herrmann, R., Rauch R. 1994. *Francusko-polski słownik tematyczny*. Warszawa: PWN.

- Kant, I. wyd. 1957. *Krytyka czystego rozumu*. Warszawa: PWN.
- Karnecka, M. 1976. *Słownik Jana Stanki – najbogatszy zabytek przyrodniczy średniowiecza. Rozprawy Komisji Językowej WTN X*. 119-154.
- Kędelska, E. 1986. *Łacińsko-polskie słowniki drukowane pierwszej połowy XVI wieku i ich stosunek do źródeł czeskich*. Wrocław: Ossolineum.
- Kleiber, G., Tamba, I. 1990. L'hyponymie revisitée: inclusions et hiérarchie. *Langages* 98. 7-32.
- Klimowicz, M. 1977. *Historia literatury polskiej. Oświecenie*. Warszawa: PWN.
- Lyons, J. 1984. *Semantyka*. Warszawa: PWN.
- Łomny, Z. 1992. Humanizm i uniwersalizm – współczesne klucze do dziedzictwa Komeńskiego. [W]: Z. Jasiński, F.A. Marek (red.). *Jan Amos Komeński. Prekursor uniwersalizmu*. Opole, Olomuniec: Instytut Nauk Pedagogicznych WSP. 11-21.
- Łopaciński, H. 1897. *Najdawniejsze polskie słowniki drukowane. Prace Filologiczne V*. Warszawa: Józef Jeżyński.
- Marello, C. 1991. The thesaurus. W: F.J. Hausmann, O. Reichmann, H.E. Wiegand, L. Zgusta (red.). *International Encyclopedia of Lexicography*. Berlin: De Gruyter. 1083-1094.
- Maquet, Ch. 1936. *Dictionnaire analogique*. Paris: Larousse.
- Mezihorák, F. 1992. Europejczyk J.A. Komeński. [W]: Z. Jasiński, F.A. Marek (red.). *Jan Amos Komeński. Prekursor uniwersalizmu*. Opole, Olomuniec: Instytut Nauk Pedagogicznych WSP, 23-31.
- Miller, G.A. 1991. *The science of words*. New York: Scientific American Library.
- Miller, G.A. 1993. *Nouns in WordNet: a lexical inheritance system*. Princeton.
- Miodunka, W. 1989. *Podstawy leksykologii i leksykografii*. Warszawa: PWN.
- Pinker, S. 2000. *Words and rules. The ingredients of language*. London: Phoenix.
- Piotr Hiszpan. wyd. 1969. *Traktaty logiczne*. Warszawa: PWN.
- Piotrowski, T. 1994. *Z zagadnień leksykografii*. Warszawa: PWN.
- Pautex, B. 1855. *Recueil de mots français*. Paris: Cherbuliez et Cie, Hachette, Maire-Nyon, Roret.
- de Ponton d'Amécourt, A. 1853. *Panorama de mots*. Paris: Jacques Lecoqffre et Cie.
- Robertson, T. 1859. *Dictionnaire idéologique*. Paris: A. Derache.
- Roget, P.M. 1852. Introduction. W: P.M. Roget, J.L. Roget. 1913. *Thesaurus of English words and phrases*. London, New York, Bombay, Calcutta: Longman, Green and Co. ss. Xii-xxix.
- Roget, P.M., Roget, J.L. 1913. *Thesaurus of English words and phrases*. London, New York, Bombay, Calcutta: Longman, Green and Co.
- Saeed, J.I. 1998. *Semantics*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Skorupka, S. 1957. *Słownik wyrazów bliskoznacznych*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Słobodska, M. 1996. *Polsko-francuski słownik tematyczny*. Warszawa: Harald G Dictionnaires.
- Sowa, J.F. 2000. *Knowledge representation*. Pacific Grove, Albany, London, Toronto: Brooks/Cole.
- Tatarkiewicz, W. 1988. *Historia filozofii T. I i II*. Warszawa: PWN.
- Urbańczyk, S. 1962. Wokabularz trydencki., *Język Polski XLIII* 21. 15-29.
- Urbańczyk S., 1991. *Słowniki, ich rodzaje i użyteczność*. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- Walczak, B. 1991. *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*. Poznań: UAM.
- Wawrzyńczyk, J. 1987. *W sprawie materiałów do tezaury polszczyzny dwudziestowiecznej*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Wierzbicka, A. 1971. *Kocha, lubi, szanuje*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wierzbicka, A. 1975. *W poszukiwaniu tradycji. Idee semantyczne Leibniza*. Pamiętnik Literacki LXVI 1975/1. 109-126.
- Yates, F. 1977. *Sztuka pamięci*. Warszawa: PIW.
- Żmigrodzki, P. 2003. *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*. Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego.